

**Құрал
ТОҚМЫРЗИН**

КЕРЗАМАН

Тарихи роман

Үшінші кітап

Алматы
“Қайнар”
2011

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз 44
Т 53

*Қазақстан Республикасының
Байланыс және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Токмырзин Қ.
Т 53 Керзаман: Тарихи роман. Үшінші кітап. /Құрал
Токмырзин. Алматы: “Қайнар” баспасы, 2011. –
336 бет.

ISBN 978-601-212-036-3

Жазушы Құрал Токмырзинның «Керзаман» тарихи романының үшінші кітабы Есет батырдың отарлаушылыққа қарсы күресінің үшінші – бейбіт бағытқа ауысқан кезеңін қамтиды.

Бұл – батырдың жойқын қару-жаракқа қарсы тұра алмай, қырғынға ұшыраған көтерілісшілерді таратып, өз еркімен патша әкімшілігіне барып беріліп, бейбіт келісімге келуіне мәжбүр еткен уақыт еді.

Россия патшасы ІІ Александр бір топ қазақ зиялыларымен бірге Есет батырды империя астанасы Петербургке және Мәскеуге саяхатқа шақыртатыны да осы түс. Елге оралған соң Есет батыр біршама уақыт үкімет қызметіне тартылады. Бірақ ол өмір бойы отарлаушылардың қазақ ұлтын орыстандыруға, діні мен тілінен бездіруге жасаған айла-шарғысына қарсы күреседі.

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз 44

ISBN 978-601-212-036-3

© Токмырзин Қ., 2011
© “Қайнар” баспасы, 2011

I

Алшынның аруакты қонысы, ежелгі баталасар жайлауы Мәстағатта өткен жиын-тойда ақсақалдар мен атақты ағалардан, ел анасы болған қариялардан бата алған Есет ендігі жерде жойқын қарумен қыр игілігін қырғынға ұшыратқан жоянға қарсылықты тоқтатып, арнамысын аяққа бастырмай мойын ұсынып, ұрпақты ата-баба рухында өсіру ісін қолға алалық деген кеңеске ұйып еді.

Осы елдің бостандығы үшін арпалысумен сүйектері үгіліп, белдері бүгілген дана қарттар ұрпаққа ата-баба дәстүрін ұмыттырмаудың ең бір өсерлі жолы тіл мен дінді әлсіретпеу, дәстүр мен салтты батыстан келе жатқан жаман өдеттерге былғамау, халықтың өн-күйіне келімсектердің келеңсіз өуенін дарытпау деп тұжырымдаған.

Қазақ халқының батырлық жыр-дастандары, байқап отырған кісіге түгелімен дерлік батыстан тараған екен. Осының өзі кіші атаның ұрпағы басқыншыларға қарсы талай ғасыр бойы қасықтай қанын аямай соғысканына куә емес пе. Осы ата дәстүрді әркез ұрпақ есіне түсіріп, мақтаныш сезімін туғызу қажет делінген алқалы жиында. Бас-аяғы үш күнге созылған осы ойын-тойда «Едіге батыр» жыры әр киіз үйде айтылып, батыр бабалар рухы қайта тірілгендей болып еді.

Халық «Едіге жырын» тыңдау үстінде «ендігі Едігеміз – Есет батыр» деген тұжырымға анық ұйыған. Алшынның атақты жыраулары Қобыланды батыр, Қарасай-Қази мен Мамай, Орақтардың ерлігін егіле толғап, Қырымның қырық батырының аруақтарын тебіріткіп, өздері де бір жасап қалған. Домбырашы күйшілер болса, Шыңғыс хан мен Жошы заманынан қалған төкпе күйге басқан. Азаттық аңсаған ел әр кез алқалы кеңеске жиналып, дана ақсақалдарынан ақыл сұрап отырғаны тарих тағылымы. Міне, осы жиында сондай алқалы

кеңестердің үлгі-өнегесін дәріптеген күйлердің бір алуаны әр заман кезеңі тудырған «Кеңес» күйлері боп келуші еді.

— Біздің елде «Кеңес» күйінің әр кезеңде шығарылған үш түрі бар екен, — дейді Әзберген. — Бірі сонау Жошы хан заманында шығарылған-ау деймін. Одан беріде талай кеңестер өтті ғой. Бірі сонау Ақтабан шұбырынды кезінде жоңғарға қарсы тізе қосып соғысу үшін батырлар мен билер кеңесін өткізгенде туса жон. Одан беріде Сырым батыр Нұралы хан мен патшаға қарсы халықты көтергенде шыққан-ау деймін. Одан беріде, анау жылдары біздің ақсақалдар Арынғазыны хан сайлаймыз деп ақ патшаға арыз жазатын жылы шықса керек...

— Иә, ол да бір тарих екен-ау. Неге екенін қайдам, халық Арынғазы хан болса, қазақ түбегейлі бостандық алатындай көрді. Алшынның алпыстан астам ақсақалы І Александр патшаға арыз жазған. Онда Арынғазыны хан сайлауға рұқсат беруін, оның халыққа тізе батырмай әділ билеуге қабілетті де, адамгершілігі де жететіні дәлелденіп жазылған-ды. Сол пікір билеушілерге жақпады ма, патша үкіметі Арынғазыны Орынборға алдап шақырып алды да, жер аударды. Әлгінде жас күйшілердің бірі сол күйді тартқанда, сол заманда арызға қол қойған ақсақалдардың біразының көңілдері босап, көздеріне жас алған.

— Атаңа лағнет ақ патша арысымызды, халықтың камын жейтін азаматымызды алдап соғып көзін жойды. Тұқымына күл шыққыр! — деп қарғыс айтқандар да болған.

Айдауда жүріп өлген хан Нұралыны жұрт еске алғанмен, оған тап Арынғазыдай өкініш білдірген жоқ. Азаттық үшін талай жыл арпалысқанда құрбан болған ерлерді еске алысып құран оқылғанда хан-сұлтан ішінен құрметпен еске түсірілгені тек Арынғазы еді. Домбырашылар болса енді алқалы топ алдында «Арынғазы» күйін аңыратқан-ды.

Есет Перовскийдің орнына жаңадан келген генерал-губернатор Александр Андреевич Катенин мырзадан үкіметке өз еркімен берілу жөніндегі шақыртуды алған соң алшынның ақсақалдарымен ақылдасқанда, олар батырдың бейбіт райға көшу ниетін құптаған. Ұзақ жылдар арпалысқанда қаншама құрбандық болды. Ендігі жерде мағынасыз құрбандықты қойып, елге басшылық жаса, билік айт, ағайын арасында әділдік орнат. Жарлы-

жақыбайларға, кешегі соғыста жесір қалған аналарға, жетім балаларға елден көмек ұйымдастыр, жылу жина. Бұл зұлым күшті айла-амалмен алмасан, қара күшпен жеңу қиын. Жастарды орыс оқуына беру керек. Ілім-біліміне жетілсін. Түбінде бұл жойдасыз жоянды өзінің айла-тәсілімен ғана әлсіретесін!.. Әйтпесе, тырнағы мен тісіне дейін темір құрсаған тажалды қалай жеңбексің?

Ақсақалдардың қойған сауалы да, болашаққа деген жоба-жоспары да осындай күрделі еді.

Жаңадан болған генерал-губернаторға бару үшін Есет тағы да ағайын алдынан өтті. Қасына кімдерді ертеді? Үкіметке басын иіп барғанмен, абыройын төкпеу керек. Үкімет тәртібіне сөзсіз бағына тұра, оған да шарт қойғаны жөн ғой. Салықты жеңілдетіп, жер-суға еркін мал жайып, көшіп-қонғанда әскерилерден тосқауыл, тыйым болмасын. Әскерилер бейбіт көшке ұрынып, бала-шаға, кемпір-шалға, қарапайым шаруаға ұрынуды, тонауды тоқтатын. Дінімізге, тілімізге, салт-тұрмысымызға, әдет-ғұрпымызға тиіспесін. Бізге орталық Ресейдің тауарлары қажет. Сауда-айырбас ісіне әскерилер шектеу қоймасын. Анау Көкжар жәрмеңкесі сияқты базарлар жалпы қазаққа ашық болсын деген сияқты қыруар талап көлденең-дейді. Батыр соның бәрін жаңа мансап иесіне шағым-өтініш ретінде жеткізгені жөн.

Батырдың қасына еретіндер саны отыз-қырықтан кем болмасын делінген. Олар әйгілі батыр-қолбасшылар Қарағұл, Әзберген бастаған жасамыстар тобы және Жорабай бастаған жастар еді. Иман мен Домалақтар ат жайлап, тілмаштықпен жүруі тиіс. Бұлар Орынборға және салт бас, сабау қамшылы күйде бармайды. Біраз мал айдайды. Базарға өткізіп, қайтарда шай-су, қантын, мата бөзін ала келуі тиіс. Өйткені Есеттің патша үкіметінің басшылығына қарсы талай жылға созылған ұрысы қандай оқиға болса, енді оның үкіметпен бейбіт жағдайда кездесуі де сондай мәнді қадам. Оны кейін, елге оралғасын ағайындардың басын қосып дастархан үстінде атаса орынды-дағы...

Үкіметке бағыну жөніндегі келіссөз басталғалы Есет бастаған шектілер бұрынғыша ала сүргін көшуді доғарып, әркім өз қонысы мен жайлауында еркін мал бағу шаруасына ауысқан. Бұрынғыдай емес, енді елге тұтқиылдан тап беретін солдаттар аяғы сиреген. Оқта-текте үкіметтің жандайшаптары ғана бір «маңызды» хабар жеткізгенсиді. Әйтпесе Ұлы Борсық сияқты қиыр жат-

қан олкеге құйрықтарын ер қажап бірнеше күндік сапарға шығуға кім құмартсын.

Нөкерлерімен бірге Орынборға қарай жол тартқанда, Есет бірнеше күндік сапарда қона түстеніп, тынығып әрі бұрын дұрдараз болған ағайындардың кейбіріне сәлем беріп, өлісіне «қайырлы болсын!», тірісіне «күтты болсын!» деген тілек айтып, бата жасай жүруді де мақсат еткен. Ана жылдағыдай емес, жолай торелердің ауылына да соқса, есен-саулық сұрасып, ескі жараны емдей жүрсе несі бар. Арыстан төре олтірілгелі оның қазасын тек Есеттен көрген ел батырдың есімін ағайынға үрейлі етіп таратуға үлес қосқандай. Бұл заманда оны ақырет сапарына аттандырғандардың кімдер екені де ескіріп, естен емескілене бастаған-ды. Сонда да бөлса бар жаман атақ тек Есеттің атына үйір-ақ еді.

Қасында қырық шақты нөкері бар Есеттің қонақасысын былайғы қарапайым шаруа қинала көтерсе де сыр білдірмес еді. Қара шаруаны ондай шығынға батырғанша, жолшыбай төрелер мен сұлтандар ауылын сағалаған жөндағы деп ойлаған батырлар ажалы Есетпен араздықтан болды деп топшыланған Арыстан сұлтанның баласы Ханғалидың ауылына үшінші күні ат басын тіреген.

Аға сұлтан боп қызмет істейтін Ханғали бұлар ауыл сыртына келіп рұқсат сұрағанда, ауылда жоқ еді. Аға сұлтанның бәйбішесі Есет батырдың тобын аса қуана қарсы алмаса да, сәлемдерін ізетпен қабылдап, дереу көрші ауылға ат шаптырған.

«Ордаңа Есет батыр нөкерімен келіп ошарылып жатыр» деген хабарды естігенде, Ханғали әрі таңданды, әрі қуанды. Таңданған себебі — атағы бүкіл Ресей империясын тігіреткен батырдың бұны елеп, қонақасы жеу үшін бұрылғаны. Қуанған себебі — талайдан бермен бітеу жараға айналып келе жатқан араздықтың осындай қадам арқылы аз да болса уыты қайтатыны.

Осындай екі оқты сезіммен ауылына көңілді оралған Ханғали Есет батырды құрметті қонағындай, тіпті жанашыр ағасындай қарсы алды десе болатын.

— Ел ағасы Есет батыр келгенін жақсы ырымға жорыдым, — деді есен-саулық сұрасқан соң. Қарагүл мен Әзберген және басқа да нөкерлер сұлтанның мұнысы әншейін жел сөзі ме деп ойлап қалған. Бірақ аға сұлтанның ендігі қадамы шын ықыласқа ауысқанын оның қонақтарды бөліп-бөліп сый-құрмет көрсете бастағанынан анық аңдалып еді.

Қырықтың үстіндегі қонаққа қой-қозы қайдан тамақ болсын. Аға сұлтан жылқыдан семіз тай ұстатып алдырып, бата сұраған. Құрметті қонақтар отырған орда алдына жетелеп әкелінген жануар жарық дүниемен қоштасатынын білгендей, тыпырши кісінеп тұр екен. Есет дәретін алып, дұға жасады да, бата қайырды.

Ханғали Есетпен бұрын кездесіп сыр мінез болған жандай жайдары көрінді. Ұлы Борсық, Шалқар жағындағы елдің амандығына қоса соңғы жылдары қонторғай боп қалған хал-ақуалын да сұрастырып, соның бәрі елдегі тұрақсыздықтан ғой дегендей ыңғайда сөйлеген. Бұл лебізде, әрине, соның бәріне Есеттің тікелей қатысы барлығын да сездіргені сияқты еді. Есет болса аға сұлтанмен сөз жарыстырған жоқ. Өзін соншалықты құрметпен қарсы алып жатқан кісінің қонақжайлығын тәрк еткісі келмеген.

Ханғали болса шұбат пен қымыз ішу арасындағы кенесте Орынбордың жаңа генерал-губернаторынан естіген жаңалықтарын там-тұмдап сыздықтатқан. Онысы — таяуда сонау тұманды астана Петербордан бір жарлық келетінге ұқсайды. Ол қазақ даласының атақты адамдарына орыс астанасын тамашалауға, саяхат жасауға үкімет аса назар аударып отырғаны. Егер сол еміс-еміс хабар шындыққа айналса, ол жаққа Есет батырды да шақыруға тиіс сияқты екен. Генерал-губернатордың жобалауынша, «Киргиз-қайсақ даласының атақты адамдарына» әрине Есет батыр да қосылады ғой деген жоба.

Есет, әрине, Ханғалидың бұл емескі хабарына қуана қойған жоқ. Бірақ қазақ жерін жаулап алушылар «атақты адамдарды» ел аралатуға неге сонша құмарта қалды екен?» деген сұрақ ойландыра берді.

— Әй, сол басқыншылар бізді қай бір жарылқайын деп отыр дейсің! — деп күдік-күмәнін ашық айтқан.

— Қанша айтқанмен, енді Ресей патшасы біздің қожайынмыз ғой. Орыстың өнері мен зауыттарын көрсін дейтін шығар, — деп Ханғали күлді. — Олар өлемге өмірін жүргізген, қуатты ел ғой. Олардың қуатты болғаны бізге де жақсы емес пе.

— Ханғали-ау, олардың күннен-күнге зорманға айналғанынан көріп отқан жоқпыз ба көресіні? Оның несі қуаныш, несі мақтанш? — деді Есет қабағын шығып.

Ойында «Е, бишара төре, сен ғой баяғы дүние жүзін дірілдеткен Шыңғыс ханның ұрпағысың. Бір кезде табан жалағанын мәртебе көрген елдің табанын енді Шыңғыс

ұрпағы сен жалап отырсың. Соған да масаттанасың-ау» дегелі оқталған. Бірақ ол ойындағы сөзін айтпады. Бір сапарға сұлтанның келеңсіздігін кешірген.

Ханғали Есеттің үкіметке өз еркімен берілуге бара жатқанын, әрине, білді. Оған елдік намысы келу орнына біртүрлі қуанғандай. Соны сезген Есет «Осы хан-төрелер тұқымында елдік, ұлттық ар-намыс жоғалғаны ма?» деген оймен күлазып та қалған.

Анада Жорабай қалыңдығын алуға барған тойда төрелерден «Қазақ әлі ұлт болып қалыптаспаған ел ғой» деген бір тұжырымды естігенде Есет қатты ашуланып: «Ұлтқа кірігіп, бірігіп болмаған, хан тұжырымдары, сендер шығар. Әйтпесе қазақ ұлт болып қалыптасқалы үш-төрт ғасыр өткен» деп, оған дәлел ретінде жонғарлармен үш ғасыр соғысқанда елдігі мен ұлттығын, бостандығын сақтап қалғандығын алға тартқан. «Сол заманда, қазақ Ақтабан шұбырындыға ұшырап жатқанда, сарбаздарға бас қолбасшы болған Әбілқайыр бабанды қалай ұмыта қалғаның?» деген сауалмен әлгі жалаға тойтарыс беріп еді. Есеттің уәжінен жеңілген төрелер сол сапар үндей алмай қалып, шындыққа мойынсұнғандарын сездірген. Одан беріде мына Ханғалидың пікірі мынау. Не деген парықсыздық, не деген намыссыздық! Қанша ғасыр өтсе де, бұлардың қан-жыны қазақпен қанша рет араласса да ортақ намыс, ортақ ар-қор, мақтаныш деген сәулелеріне қонбағаны ма, сірә?

Дегенмен Ханғали Есет тобын ықыласпен күтті. Құрметтеп, басты адамдарына шапан жапты. Есетке бір мақтаулы атын сыйға тартты. Осының бәрі батырды шын мойындағаны болатын. Ұшқары пікірі үшін ашу шақырудың реті жоғын Есет те түсінген. Әлі жас қой, оның үстіне қаратабан шаруа емес, уызына жарып өскен хан тұқымы. Ел мен ұлттың қадырын қайдан білсін.

II

Есет біраз заманнан бермен өзі «жын-перінің ұясы» деп атаған Орынборды көрмеген. Оған себеп – оның патша үкіметінің басқыншылығына қарсы қол жинап соғысқаны, үкіметтің жандайшап қолшоқпары Перовскийдің батырды тұтқындап, Ібір-Сібірге айдамақ болғаны-дағы. Әйтпесе, қарапайым мал айырбастаушылар қалаған мезгілде келіп жатқан жерге шаруасы үшін бұл да талай рет келіп қайтқан болар еді ғой.

Қалаға кірер жерде Иман Есетпен қапталдасып, енді Есет батыр тобының әшейін тәртіпсіз жабайы тобыр емес екендігін, қала халқына көзайым ету үшін салтанатты жағдайда сап түзеп, бас қолбасшының ыңғайымен байсалды жүру керектігін айтқан. Алға Есет, онымен қапталдаса Қарағұл мен Әзберген түскен. Бұлардан соң Жорабай мен Иман, Егінбай сапқа тұрды. Осы алты атты нөпір топтың басы еді. Бұлардан кейінгілер бес аттылы боп сапқа тұрған.

«Есет батыр үкіметке өз еркімен берілуге келе жатыр» деген хабар Орынбор халқын қайран қалдырғаны сонша, көшеге кеудесінде жаны бар жанның бәрі шығып, салқын қабақпен аттарын самарқау бастырып, генерал-губернатордың сарайына қарай жылжыған шеруге көз тояттатып тұрды.

Әлі балалықтан айырылмаған жастар қызуланып «Он киргизский богатырь!» деп айқайласа, жасамыстар таңдайларын қағысып, Есеттің тұлғасына, қатулы қабағына, жан-жағына назар аудармаған тәкаппар түріне таңырқай қарасты.

Есеттің нөкерлерімен бірге келетінін естіген Катенин бұларды жан-жақты қоршап, губернатор сарайына дейін ешкімге тигізбей әкелу үшін бір топ қарулы күзет қойған екен. Олар Есет батыр тобының екі жағын ала жүріп отырды. Губернатордың мұнысы қала ішінде әлдеқалай басбұзарлар батырларға тас лақтырып, көргенсіздік жасай ма деген сақтығы еді.

Губернатор сарайы алдына үкімет адамдары, дала халқын басқарып жүрген аға сұлтандар, әскери шенділер, сауда мен кеңсе адамдары нөпір топ боп жиналып күтіп тұрған.

Орынбордың генерал-губернаторы Александр Андреевич Катенин Есет батыр тобы кеңсе алаңына келгесін ортаға шығып, бар даусымен масаттана сөйледі. Талай жыл бойына патша үкіметіне бағынбай, оның тәртіптерін аяққа басып, елемей келген дала батыры империяның күдіреті алдында бас иді. Бүгінгі жиын батырдың Ресей мемлекетінің күш-қуатын танығанының анық белгісі деп шаттана дауыстап, еді үкімет батырға өзіне лайық қамқорлығын жасайды, біз бір-бірімізді осыдан былай қарай ізетпен тыңдайтын боламыз деп желпіне сойледі.

Содан соң батырдың келу құрметіне деп қару-жарактың үнін шығаруға бұйрық берген.

Сарайдың маңына, алаңға орнатылған бес-алты ауыр зеңбіректерден күмпілдеп атылған доптар әлдеқайда зыңылдай ұшты.

Сарайдың маңын атты және жаяу әскерлер қоршап тұрған-ды. Олар аяқтарын дүрсілдете соғып, етіктерімен әрлі-берлі жер теуіп, әскери адамның бұйрығына орай жер күңіренге «уралаумен» болған.

Осы салтанат өтіп болғасын, Катенин енді, батырдың үкіметіне бас ию салтанатына орай, құрметті қонаққа қонақасы берілетінін хабарлаған. Оған мына қыруар жиыннан тек таңдаулылар ғана қатысады екен. Оның тізімін оқып шыққан. Есет батыр өзімен келген адамдардың он шақтысын ғана іріктеп алған үкімет тізіміне наразылық ретінде егер өзімен бірге келген адамдар түгел қатыспаса, өзінің де және таңдаулы он адамның да қатыспайтынын хабарлаған. Мұндай алалаудан соңынтымағымызға сызат түседі, ар-намысымыз қорланады. Қазақ салтында тойға алалап шақырмайтын. Біз ренжімейміз, тойларыңды өздерің өткізе беріңдер. Ол үшін алғыс айтамыз деген.

Осының бәрін Иман орысшаға аударып жеткізген. Катенин бұл сөзді естігенде абыржып қалса да, тез ақыл тауып кетті. Ондай жағдайда қазір қонақтарды өздерінің салтынша бөлек қабылдаймыз. Құрметіміз ойдағыдай болады деп сендірген.

Әрине, Есет үкімет адамдарының жасаған істерінің бәрін өздерінің күдіретті, көнбегенді қара күшпен көндіретін зорлықшыл екендіктерін сездіру үшін қолданған шаралары екенін үшқыр ойымен дәл түсінген. Әйтпесе соншалықты әскери адамдарды жинап, шеру өткізудің, алаңға бірнеше зеңбіректі қатар жайғастырып, олардан күмпілдете доп атудың қандай қажеті болды? Бәрі сол көнбегенді осындай қарумен де бас идіреміз деген сүс көрсетуі екені аян.

Есет тобы үкіметпен арадағы әңгіме аяқталғасын, қаланы асықпай аралауға кіріскен. Мал айдап әкелгендер оларды сатып, пұл жасаған соң, енді елге базарлық алу қамын қарастырған. Есет болса шаруаға олақ адам. Сауда-саттықпен ісі жоқ, қаланы атпен аралап шығу үшін қасына солдаттардан күзет қостырып алып, орталығынан ана шетіне бір, мына шетіне бір шықты. Реті, генерал-губернатор рұқсат еткен болар, Есетті бұлар әскерилердің ойнап жатқан қалашығына да ертіп апарды. Қару-жарақтың түрін көрсетіп, таныстырып өтті.

Соларды көргенде Есет таңдайын қағып таңырқар деп ойлаған болу керек. Немесе көзіне қорқыныш ұялап, патша әскеріне қарсы соғысқанына өкініш білдірер деп ойлаған шығар. Әйтеуір, Есеттің қай жерде болғанда қандай құбылыста, қандай ойда болғанын мұқият зерттеуге тапсырма алған, қазақ тұрмысы мен тілін білетін адамдар оны көзден таса етпеген.

Бірақ Есеттің қылығы олар күткендей болмай, қару-жарақтың түрін көрген сайын батыр оларды қолына ұстап қарап, қалай оқталып, қалай атылатынын сұрағаны, онымен тұрмай: «Әй, Қарагүл! Әй, Әзберген! Әй, Жорабай!» деп дауыстап, серіктерін шақырып алған сайын: «Ойбай-ау, мынаның жасалуын қарашы! Тіпті, осыны біздің ұсталар да жасай алар еді. Тек темір дүкенін, көрік үйін дұрыстап салып, қызуы күшті көмір тауып берсең... Көмірдің қызуына балқымайтын темір бар ма?!» деп, әрбір күдіретті қаруды көрген сайын қызыға зерттегенін байқағанда, әлгі сырттан зерттеушілер бастарын шайқасып, құпиялап әлденелерді жазып алып жатты.

Қосауыз, ұшауыз мылтықтарды көргенде, Есет Жорабайды дауыстай шақырып: «Баяғы кетенің атақты шебері Қараұстаның шәкірттерінің де қолынан келеді мынаны істеу?!» дегені бақылаушыларды қатты таңдандырған.

Бір күнін Орынбордың төңірегі мен орталығын, камалы мен әскери жатағын, ойын алаңы мен қару-жарағын тамашалауға арнаған Есет келесі күнін қанбазарды көруге арнап еді.

Қазақтар «Мұнанай» атап кеткен айырбас сарайын да барып көрген. Ауылдағы бір бақсы тіпті зікір салғанда: «Орыстың салған Мұнанай, қалай түр екен құламай?» дегенін естігені осы жолы есіне түсті.

Базар халқы әр түрлі, әр ұлт пен ұлыстан. Картамен, құмалақпен, айна-сумен, көпе-шайымен бал ашушылар да тізіліп отыр. Сыған қатындары да жүгіріп жүр. «Болашағыңды болжаймын. Менің айтқаным қате кетпейді» десіп, шылауыңа жармасады. Есет бір көркесті қатынның қапталдаса бере қазақшалап: «Батыр, сен көп жыл бойы орыспен алыстың. Бірақ орыстың шабуылын тойтара аламадың. Сенің ұрпағың азаттық алатын кезді мен бал ашып айтып берем» дегеніне мойнау бұра түсіп: «Ал, кәне, шыныңды айт. Әйтпесе, мынау қамшымен пәрепәренді шығарам. Тура болжап, шындық айтсаң, ақша берем», – деп, қалтасынан күміс сәлкебайды суырып алған.

Мына жағынан жеткен Әзберген: «Ой, батыр, қайтесің.

Бұлар ақша алу үшін мылжындай береді. Соның балына не карап түр дейсін»,— деп күнк ете қалып еді.

«Жок, қызыкқа көрелік. Не айтар екен»,— деп Есет тізгін тартты.

«Өзіңмен бірге соғысқандардан бір туман Сибирьге айдалып кетіпті. Бірақ ол каторгада, енді елге қайтпайды. Сонда өледі»,— деді қатын. «Бір досың жақында алысқа көшеді. Соңынан көп адам ермейді. Сонда да болса, оңтүстікке көшкелі жүр екен»,— деп қатын сайрай түсті. «Ұрпағың сені мақтан ететін болады. Атыңды дүние жүзі естіген. Бірақ елің өзiр бостандық алмайды. Алда үлкен апаттар түр. Халқың сол үш-төрт апатта көп қырылады. Тек содан кейін ғана бостандықтың таңы атады».

«Оған дейін қанша жыл бар?» — деп сұрады Есет.

«Көп жыл өтуге тиіс. Орысты орыстың өзі күйретеді. Содан соң ғана қазақ сияқты ұсақ ұлттар күш алады. Өзіне өзі қожалық етеді. Оған дейін бір ғасыр анық өтуі керек»,— деді көркесті сыған қатын.

«Осы бишараның болжамында едәуір шындық бар-ау деймін»,— деп Есет таңырқай үн қатты. «Сенің оңтүстікке барғың келгенін де болжап түр ғой. Алдыңғысы екібастан Бекет батырдың тағдыры».

«Жарайды. Өтірікке бармаған сияқтысың»,— деп сөлкебайын қатынның қолына салды.

III

Патша үкіметінің басқыншылығына қарсы күрес бейбіт райға ауысқан соң, өзі бұрынан айтып жүргендей, Әзберген Хиуа мен Қарақалпақ жағына көшетін болып, ағайынды аралай бастады. Соңына қанша үй ерсе, соны алып жер аумақ. Есет өуелден-ақ батырдың мұндай ойын ұшқары санаған.

— Әу, жарқыным, орыс ол жаққа бармайды деп ойлайсың ғой. Олардың аяғына күрмеу болған Кіші жүздің қарсылығы еді. Енді қара да түр. Бес-он жылда орыстың ғаскері бүкіл Түркістан өлкесін бағындырып, әрі қарай ауған мен Парсыға қарай өңменін созуы мүмкін. Сонда қайда барасың? Жас буынды елден айырып, ағайынға жат еткенде не мұратқа жетесің?..

Бұған Әзберген аздап ойланса да, бұрынғы бағыт алған пиғылынан қайтпағандай. Соны байқаған Есет енді оны онша қинала үгіттеген емес. «Бекіренің мандайы тасқа тимей қайтпайды» дейтін қариялар. Бағыт алған

Соларды көргенде Есет таңдайын қағып таңырқар деп ойлаған болу керек. Немесе көзіне қорқыныш ұялап, патша әскеріне қарсы соғысқанына өкініш білдірер деп ойлаған шығар. Әйтеуір, Есеттің қай жерде болғанда қандай құбылыста, қандай ойда болғанын мұқият зерттеуге тапсырма алған, қазақ тұрмысы мен тілін білетін адамдар оны көзден таса етпеген.

Бірақ Есеттің қылығы олар күткендей болмай, қару-жарақтың түрін көрген сайын батыр оларды қолына ұстап қарап, қалай оқталып, қалай атылатынын сұрағаны, онымен тұрмай: «Әй, Қарагүл! Әй, Әзберген! Әй, Жорабай!» деп дауыстап, серіктерін шақырып алған сайын: «Ойбай-ау, мынаның жасалуын қарашы! Тіпті, осыны біздің ұсталар да жасай алар еді. Тек темір дүкенін, көрік үйін дұрыстап салып, қызуы күшті көмір тауып берсең... Көмірдің қызуына балқымайтын темір бар ма?!» деп, әрбір күдіретті қаруды көрген сайын қызыға зерттегенін байқағанда, әлгі сырттан зерттеушілер бастарын шайқасып, құпиялап әлденелерді жазып алып жатты.

Қосауыз, ұшауыз мылтықтарды көргенде, Есет Жорабайды дауыстай шақырып: «Баяғы кетенің атақты шебері Қараұстаның шәкірттерінің де қолынан келеді мынаны істеу?!» дегені бақылаушыларды қатты таңдандырған.

Бір күнін Орынбордың төңірегі мен орталығын, камалы мен әскери жатағын, ойын алаңы мен қару-жарағын тамашалауға арнаған Есет келесі күнін қанбазарды көруге арнап еді.

Қазақтар «Мұнанай» атап кеткен айырбас сарайын да барып көрген. Ауылдағы бір бақсы тіпті зікір салғанда: «Орыстың салған Мұнанай, қалай түр екен құламай?» дегенін естігені осы жолы есіне түсті.

Базар халқы әр түрлі, әр ұлт пен ұлыстан. Картамен, құмалақпен, айна-сүмен, көпе-шайымен бал ашушылар да тізіліп отыр. Сыған қатындары да жүгіріп жүр. «Болашағыңды болжаймын. Менің айтқаным кате кетпейді» десіп, шылауыңа жармасады. Есет бір көркесті қатынның қапталдаса бере қазақшалап: «Батыр, сен көп жыл бойы орыспен алыстың. Бірақ орыстың шабуылын тойтара аламадың. Сенің ұрпағың азаттық алатын кезді мен бал ашып айтып берем» дегеніне мойын бұра түсіп: «Ал, көне, шыныңды айт. Әйтпесе, мынау қамшымен пәре-пәренді шығарам. Тура болжап, шындық айтсаң, ақша берем»,— деп, қалтасынан күміс сөлкебайды суырып алған.

Мына жағынан жеткен Әзберген: «Ой, батыр, қайтесің.

Бұлар ақша алу үшін мылжындай береді. Соның балына не қарап тұр дейсің»,— деп күңк ете қалып еді.

«Жоқ, қызыққа көрелік. Не айтар екен»,— деп Есет тізгін тартты.

«Өзіңмен бірге соғысқандардан бір туман Сибирьге айдалып кетіпті. Бірақ ол каторгада, енді елге қайтпайды. Сонда оледі»,— деді қатын. «Бір досың жақында алысқа кошеді. Соңынан көп адам ермейді. Сонда да болса, оңтүстікке көшкелі жүр екен»,— деп қатын сайрай түсті. «Ұрпағың сені мақтан ететін болады. Атыңды дүние жүзі естіген. Бірақ елің әзір бостандық алмайды. Алда үлкен апаттар тұр. Халқың сол үш-төрт апатта көп қырылады. Тек содан кейін ғана бостандықтың таңы атады».

«Оған дейін қанша жыл бар?» — деп сұрады Есет.

«Көп жыл өтуге тиіс. Орысты орыстың өзі күйретеді. Содан соң ғана қазақ сияқты ұсақ ұлттар күш алады. Озіне өзі қожалық етеді. Оған дейін бір ғасыр анық өтуі керек»,— деді көркесті сыған қатын.

«Осы бишараның болжамында едәуір шындық бар-ау деймін»,— деп Есет таңырқай үн қатты. «Сенің оңтүстікке барғың келгенін де болжап тұр ғой. Алдыңғысы екібастан Бекет батырдың тағдыры».

«Жарайды. Өтірікке бармаған сияқтысың»,— деп сөлкебайын қатынның қолына салды.

III

Патша үкіметінің басқыншылығына қарсы күрес бейбіт райға ауысқан соң, өзі бұрынан айтып жүргендей, Әзберген Хиуа мен Қарақалпақ жағына көшетін болып, ағайынды аралай бастады. Соңына қанша үй ерсе, соны алып жер аумақ. Есет өуелден-ақ батырдың мұндай ойын ұшқары санаған.

— Әу, жарқыным, орыс ол жаққа бармайды деп ойлайсың ғой. Олардың аяғына күрмеу болған Кіші жүздің қарсылығы еді. Енді қара да тұр. Бес-он жылда орыстың ғаскері бүкіл Түркістан өлкесін бағындырып, өрі қарай ауған мен Парсыға қарай өңменін созуы мүмкін. Сонда қайда барасың? Жас буынды елден айырып, ағайынға жат еткенде не мұратқа жетесің?..

Бұған Әзберген аздап ойланса да, бұрынғы бағыт алған пиғылынан қайтпағандай. Соны байқаған Есет енді оны онша қинала үгіттеген емес. «Бекіренің маңдайы тасқа тимей қайтпайды» дейтін қариялар. Бағыт алған

жағынан қайтпайтындығын білгесін, өрі қарай үгіттеуді артық деп есептеген Есет енді оған «Сәт сапар!» дегеннен бөтен не десін.

Бұл екі ортада патша үкіметінің аздаған «кеншілігін» пайдаланып, Есет ауылдарды аралады. Ағайындардың шаруасы шатқаяқтағандарына сөз бен бөз көмегін беру керек деп, мал-мүлік жағынан ауқаттыларға наз айтқан.

Осы таяудағы бес-алты жылда кежегесі кейін тартқандарды қатарға қосып алмасак, кейін тым кеш болады. Ұрпақ өрбісін. Оның әр қилы қамқорлығы бар. Үкімет ауқаттылардың, үкіметке жағынғандардың балаларын орыс мектебіне оқытуға шақырып жатқаны анау. Түбінде орысша оқыған балалар кім болып шығады? Мұсылмандығынан жеріп, шоқынып кетпей ме? Бауырларына сатқын боп дұшпандық жасамай ма? Орыс тәрбиесін көрген екі баланың бірі Түймебайдың Тимофей аталып, солдат болғанын, акырында қазақтарға қарсы соғысып, қазақ даласында оққа ұшқаны, басына ағаштан ашамай шаншылып, моласы айдалада қалғаны, оны Иманның жас кезінен бері білетіндігі және қазақ дегенде жауыздығы он есе артатындығы Есеттің есіне осы қазір ғана түсіп, біраз қинала ойланып қалып еді.

IV

Айтқанын орындауға үмтылып үйренген тоңмойындығы акыры елден қошуге мөжбүр еткен Әзберген бауырға ерген ағайынды шекті жұрты жылап-сықтап шығарып салған. Орыс басқыншылығынан құтыламыз деген жалған үміт жетегіне ерген ағайынды жерлестері кимал еді. Амал не, Әзберген адастырды.

— Елден қол үзбе. Ол жаққа барғанмен, үйрене алмассың. Біраз уақыт өте елді, туған жерді сағынарсың. Сол кезде өзінді өзін қинамай, туған, өскен ортаңа қайтарсың, — деді Есет Әзберген көшін шығарып салып тұрып.

— Менің маңдай түзегенім Қаразым, оның бергі жағындағы қарақалпақ ағайындар. Қарақалпақ бауырлардың осынау елден кошкеніне өлі жүз жыл тола жоқ емес пе. Ағайындардың бауырмалдығын бара көреміз. Жер-су тым қашық емес қой. Баяғы Кенесары ханның баласы Сыздық сұлтан сол жақта көрінеді. Тегінде, хан ұрпақтары сол маңда мекен етіп жүрсе керек. Әкесінен он-он бір жаста қалған Сыздық бүгінде жиырманың

үстіндегі жігіт қой. Патша үкіметіне қаны қас қой оның. Мүмкін, күдай қаласа, бір сапта болармыз, — деп Әзберген қоштасарда.

— Ол жақ орысқа толық бағынып болмады десе де, түбінде бақайшағына дейін темір күрсанған жау алмай, бағындырмай қояр дейсің бе! — десіп, шектілер Әзбергеннің бұл қадамын онша ұнатпай, құптамай, бірақ қазақтың «оз қолыңды өзің кесесің бе» дегеніндей, ағайыннан безе алмаған. Жылап-сықтап бірнеше көш жерге дейін шығарып салысты.

V

Есетке Орынбордан келген-кеткендер әрқилы жаңалық әкелген. Соның бірі — орыс патшасы ендігі жерде қазақ балаларын орыс мектебінде оқытып, тәрбиелеуді қолға алалық деген тұжырымға келгені. Ол үшін қырдағы мұсылман мектебіне орысша біліммен қатар мұсылманша да жазу-сызуды меңгерген мұғалімдерді қызмет етуге жіберу көзделіп жатса керек.

Орысша сауат ашып, кеңселерде қызмет істей бастаған сұлтандар мен төрелердің балалары қазақ ұлтына қалай қарайды, ол — басқа мәселе. Қарапайым қазақтардың топшылауынша, орысша білім, тәрбие алғандар өсе келе тасбауыр, қатыгез боп шығуы мүмкін деген қауіп те жоқ емес. «Не ексең — соны орасың» деген ежелгі қазақ сөзі тегін дейсің бе?!

Есет ақсақалдардан, өзінің естияр қатарларынан осыған үқсас пікірді көп естіген. Бірақ қайткен күнде де енді қашып құтылғысыз бұл науқанға ел қосылмай тұра алмас. Әуелі ауқаттылардың балалары, сондан соң орта дәулеттілердің де балалары орыс оқуына алынар. Әрине, ол мәселені шешетіндер патша шенеуніктері, соларға жағынғандар болуы заңды.

Есет сияқты патша үкіметіне қарсы күрескен, отарлаушыларды иттің етінен жек көретіндердің балаларына ол жерде орын жоқтығы күмәнсіз. Сондықтан Есет ауылдарды аралағанда ақсақалдарға: «Егер балаларыңды орыс оқуына шақырып жатса, шошымандар. Түбінде солардың тілін біліп, өнерін үйренбей ұрпағымызға қиын болатын сияқты. Әр аймақтан бірді-екілі баланы орыс оқуына алады екен» дейтін қауесет бар», — дегенде, ауыл қарттары шошыныса шулап қоя берді.

«Ойбай, маскара-ай! Нағыз нәубет енді төніп келе

жатыр десейші. Ол балалар орыс болып шоқынып кетпегенде қайтеді, орыс оқуын оқығасын? Еріксіз тартып алмаса, беретін баламыз жоқ. Шоқыншыққа айналдырғанша, қара танымай жүргені жақсы. Әйтеуір мұсылман баласы ғой».

«Анау өздерің аңыз қылып айтатын Абылайдың ұрпақтары ішінде орыс оқуына жетік адамдар бар көрінеді. Патшаға қызмет етіп, шен тағып жүргендері де бар-ау деймін, менің естіп-білуімше» дегенде, «Абылайдың аруағынан садаға кетсін!» дескен ақсақалдар бір ауыздан.

«Әй, ағайындар! Сендер білмейді екенсіңдер ғой. Абылайдың өзі де ақ патшаның қызметшісіне тізерлеп тұрып ант бергенін» дегенде, «Қой, бекер шығар! Ондай қауесет қашан тараған?» десіп, әлгілер таңырқасып қалды.

Бірақ Есет айтқасын, «жалған» деуге дәттері бармады. Бірі-біріне сұрақты жүзбен телмірісіп, біреуі «жалған» десе, бәрі ду етіп қостамақ ниетте сияқты.

Ұлу жылы аяқталуға жақын қалған-ды. Келесі жылан келеді баяу жылжып. Қазақтар айтқан ғой, «Ұлу ұлытармын депті» дегенді. Ұлытқаны емей не, талайдан бермен орыспен итжығыс түсіп жүрген сарбаздар биыл ойсырап жеңіліс тауып, қантөгіс болған жоқ па. Оны қойғанда бейкүт халықтың қаншасы қырылды. Алдағы жыланның сұрқы қандай болары болжап айтар кім бар?

Есет елдегі көріпкел әулиелерді, құмалақшыларды да сүзе жүріп, болжамдарын естуге асыққан. Осы елдің көбісі малдарын қыста Ұлықүм, Кішікүм мен Қаракүмға, Қызылқүмға қарай айдаса, Есеттің ауылы Ұлы Борсықтан онша жылыстамаушы еді. Алдағы қыстың қабағы қандай болары белгісіз. Аяқты мал әйтеуір қалыңдыққа салса, тауіп жайылып отын табар-ау. Қиыны қолға қарайтын ұсақ мал ғой.

Анау кете-ожырайлар болса, аяқты малдарын Атыраудың қалыңдығына жайып шығушы еді. Соңғы жылдары балықшы орыстар камыс-күрақты қызғаныш жасап, мал қыстатушылардың тыныштығын бұзады екен деген қауесет бар.

Қазақтың жыл қайырушылары жүт болатын мезгілді алдын ала болжап айтып отырады.

«Жылан жылы жылыс болды. Жылқы жылы — бүліс. Қой жылы сеңгір тоғыс болды» деп сайрайды кейбір қарттар. «Жылыс» болды дегендері — көшершілік. Көшершілік қай кезде, не себептен болмақшы? Сөғыс па, жүт па, әлде су тасқыны, сел мен тау көшкіні ме?

Әйтеуір, жылы орнын суытып жылыстағанның қайбір берекеті бар?! «Жылқы жылы – бүліс десе, ол шапқыншылық, соғыс, үркіншілік десеіші. Қой жылы да оңбапты. Үш ай тоқсан сеңгір тоғыспен етсе, жүт болмаған несі қалды? Міне, қазаққа алдыңды болжатсаң, осылайша ақырзаманды айнытпай тақап қояды..

Дегенмен, «жаман айтпай – жақсы жоқ». Сақтанған ұтады. Сақтанбаған – оз қара басын жұтады. Шектілер күмды, қалыңдықты қыстайтын болғасын, оның үстіне соңғы он бес-жиырма жылда патша жалдаптарының шабуылына ұшырағалы, қысы-жазы кошуден арылмағасын, шөп шабуды қайтсін. Тіпті, кейбір отбасылар соңғы жылдары шалғы орақ түгіл, қол орақты да дүния деп ұстамайды.

Оның үстіне көтеріліске қатысқан ру-тайпа ретінде шектілер бұрынғы құйқалы өңірлерден ығыстырылып шығарылып, күм-шағылды шөлейттерге, ащылы, ала татырларға қуылып тасталғаны белгілі. Соңғы жылдары «разбойник Есетті ұстап, түрмеге жабамыз» деген сылтаумен бұл рудың көптеген ауылдарын күм-шағылды шөлейттерге де тұрақтатпай, патша әскері қысы-жазы соңына түсумен болғаны аян.

Есет Орынборға барып, үкімет адамдарының алдынан өткелі ел тыныш. Қашанға дейін бұлай болары беймағұлым. Анда-санда салық жинаушылар қалың елден жырылып шет қақпай жүрген отбасылар бар ма деп, кең даланы кезіп тізімге алғаны болмаса, үкімет жұтатқан ауылдар тонаудан қалған азын-аулақ малдарын қысқа дейін қондандырып алу қамында.

Есет қасына Қарағұлды, Егінбайды ертіп сол киырдағы ауылдарды кезген. Алдағы қыс – қатал. Жүт болуы мүмкін. Болжамшылар соны айтысып, елді алдын ала сақтандыруда. Ана бір жылдары соғып өткен ит пен доңыздың қысында Кіші жүз аталған өлкенің¹ жүтқа ұшырағаны сондай, көптеген ауылдар «таяғын ұстап қалды» деген атақ алғаны бар.

Екі бірдей жаман жылдың қабаттаса ұрғаны аздай, ол тұста Орынбор генерал-губернаторы Перовский осы елдің жегінге жаракты түйесін тігерге тұяқ қоймай сыпырып алған-ды. Ақмешіт қамалын шауып аламын деген ұлық бай-жарлы деп қараған жоқ. Сол себепті жазда жайлауға шығатын ел бірден жатаққа айналған. Қол-

---

¹ 1838–1939 ит пен доңыз жылдары.

дағы қой-ешкі мен сауын сиырга жүк арта алмайсын ғой. Ал түйе малын үкімет сыпырып алып, қару-жарак, азық-түлік, әскери адамдарды тасимыз деп, Ақмешіт-жорығына шығар жолда қырып салған Бүгін Есет серіктерімен бірге сол баяғыда «лау жолы» аталған сүрлеумен жүріп келеді. Ауыр зеңбіректерді, басқа да соғыс қаруын сүйреген донғалақтар ізі әлі терең. Қанша жыл өтсе де жердің жарасы жазылып үлгермепті. Кейбір жерлерге шөп өссе де, көпжылдық қурай, бұталар тамырын тереңге салып болмаған.

Есеттің ауыр ойға қалып, көзіне сол алапат жылдардың ауырталығын елестетіп келе жатқанын сезді ме, Егінбай:

— Аға, мынау баяғыда Ақмешітке жорық жасаған лау жолы ғой, ә? — деп қалып еді.

— Е-ей, шырағым-ай! Бұл лау жолы емес, лаң жолы болған. Елге лаң салған жол ғой! — деп күрсінді.

Есеттің айтқанын дәлелдегендей, сорабы терең сүрлеудің екі бетінде ақсөңкеленіп қурап қалған ірі малдың бастары мен қаңқалары әлі шашылып жатқан. Санап болар емес, тіпті көп!..

Есеттің есіне осы сүйектерді көргенде сауынсыз, көліксіз қалған ел аналарының күл сабап қарғанып отырғаны есіне түсіп, көзіне елестеді.

— Тұқымын түздай құрғыр Перауыз!.. Малымыздың төрт аяғы төбеңде ойнасын! Көріңде тегін жатпа, тексіз ит!.. Аштан өлген, оқтан өлген ұландарымыздың екі қолдары жағанда ойнасын, тексіз неме!.. Жазанды Жаратқан иемнен тап!.. — деп көздерінің жастары сорғалап отырған талай аналарды көріп еді ғой сол тұста.

Сол үшін де Есет күрес жолына түскен. Әйтпесе тастай алмай жүрген жаны бар ма еді. Әйтпесе бұл темір құрсанған мың сан қолға қарсы шығатындай, жансыз тажал ма еді. Бәрі өтті ғой енді бір күнгідей болмай. «Күш атасын танымайды» деген расқа айналды. Қара күшке бағынды. Сөйтсе де рухы әлі қарысып сірескен күйі. Іште жібімейтін тоң. Отарлаушыларға деген ыза-кек мәңгі мұзға айналған.

Анада патша үкіметіне өз аяғынан барып бағыныштылық танытқанда Есет ақсақалдармен де, аймақтағы ағайынның атаққа шыққандарымен де ақылдасып, кеңес сұраған. Соны елден естіген болу керек, төртқара руының ел билігіне енсе сала араласып жүрген бір жасы бұған хат жолдапты. Сердалы Бекшораұғлы дейді екен

жүзік мөріндегі жазуда. «Маған ақыл-кеңес беретіндей ол кім?» деп шоршыған жоқ. Ойпырмай, мына жастың жазуы да ел тындайтындай екен.

— Өзі қай жаста екен? Патшаға қашаннан бермен қызмет етіп жүр екен? — деп мұқият сұрап еді.

— Естуімізше, Арал теңізіндегі Райым қамалын салысуға ат салысыпты. Одан кейінгі бір қызметі Қазалыдағы бекініс қамалдың салынуына тікелей үлес қосуы болса керек. Өзі орыстар осы жаққа аяқ басқалы олармен аралас-күралас болып алғанға үксайды. Себебі орысша тілге жүйрік дейді ғой... — десті жүрт.

— Олардың тілін үйреніп, оқуын оқып қана біз өзіміздің талабымызды жеткізе аламыз. Тең тұрмағанмен, теңдік сұрай аламыз депті сол жігіт, — дейді Сердалыны сыртынан көргендер.

«Қазақ балаларын орысша-қазақша мектепке алып жатыр» деген хабар тарағалы қашан.

Оған бала сұрағанда, ауқатты қарттар «ойбай, көпір болып, шоқынып кетеді» деп, өз балаларының орнына ақы беріп, кедейдің балаларын бергізгені Есеттің есіне енді түседі. Солардың біразы бүгінде үкімет қызметін атқарып, ең нашар дегені «песір» атанып, жоғарыға жазылатын арыз-шағым үшін пара алып жүргенін де естіген.

— Аға, енді бір қыр ассақ, Райым бекінісінің үстінен түсеміз, — деді Егінбай Есетке жете беріп. Артта келе жатқан Қарағұл мен Домалақ, Имандар «батырға хабар бер» деген ғой. Онысы «Енді алдан бекіністің күзетшілері шығады» дегені. Әрине, ол үшін рұқсат керек. Қамалдың өзі түгіл, оның қасынан өткен кісіні тұтқындайтын әскерилер тап қазір алдарын кес-кестейтіні есіне түскен Есет төс қалтасын сипады. Сонда еді рұқсат қағазы. Қай жерге барса да көрем, аралаймын деген жеріне еркіндік берген онда батырға...

VI

Есет өзінің серіктерімен бірге Райым бекінісін аралап, енді теңіз маңындағы ауылдарға бет түзеген. Сондағы сақтандырайын дегені алдағы қыстың тым қаталдығы. Осы бастан қамдарыңды жасай бер деген қамқор сөз. Әйтпесе шауып алатын шабыны жоқ, жазда жайылымы күнге күйіп, оты сұйылған далада әр бұтаның түбін жайлап, қыстап жүрген ел күм-шағылдарды паналамаса, алдағы қыста аксирақ боп жұтауы мүмкін еді.

Сондықтан қыста құм ішіне апарып тігетін киіз үйлерді жамап-жасқап, ықтасын болатын тал мен қамыс сияқты өсімдіктерді дайындап алған жөн. Әйтеуір қапы қалмау керек.

Қолдарында қомақты малы барларға биылғы қыста малды қостанып алыстағы қамбаларға, қорықтарға айдаса, сонда қыс бойы киіз үйде тұрып шықса қайтер еді?!

Кете-ожырайлар баяғы Әжібай бидің заманынан бермен Атыраудың күйылысын қыста мал қыстатуға арнап келеді. Көне көз қарттар айтушы еді. Баяғы кете мен шектінің билері Әжібай мен Бақтыбай, Сәңкібай заманында айтулы жұттар болғанын. Сол тұста ел тізгінін ұстаған ақсақалдар Еділ-Жайықтың арасында жатқан құнарлы қорықты орыс патшасының өкілдеріне барып, мал қыстатуға сұрап алған екен. Кейін Пауыл І-нің тұсында Бөкей ханға адам салып, алшынның атақты билері осы аймақты түпкілікті қоныс-жайлауға айналдырғаны сол баяғы Есболай мен Әжібайдан, Бақтыбайдан басталған деп. Патша үкіметі ол кезде өз мүддесін көздегенге үксайды. Бұл кең аймақты ел қонысына айналдырғанда, көшіп-қонып, кеңістікті айқай-сүренге толтырып, бірде тату, бірде қату, алашапқын барымыға ұластырған асау ел байырқасын, тар қонысқа сыйысып, отырықшылансын дегенді ұстаным еткен көрінеді. Кейбіреулер «патша жерсіз қалған, құнарлы жайылыс пен күйқалы шабындықтан кедей елге аяғандықтан көмектесті» дескені де бар еді. Олар, әрине, хан, сұлтандардың тұқымы болатын.

Алда жылжып келе жатқан жылан жылының қысы, тіршілік болса, жылқы жылына ұласуы тиіс. Қазақ осы екі жылды да, тіпті жылқыға ілесе келетін қойды онша ұнатпаған екен. Қарттар Ресей патшасынан елші келетін жылды «доңыз» дейтін. Әбілқайыр сол жылы мерейі үстем елмен ымыраға келмеуі керек еді деген пікір де осы кезге дейін тірі.

Бір ойды бір ой ығыстырып, қамалдан аулақтай бере бүгінгі сапарды тағы да бір зерделей түсіпті...

Батырдың серіктерінің қаупі расқа айналды. Бұлар Райым бекінісіне таяла бере алдан қарулы солдаттар анталай шыққан.

— Кейін, кейін! Тоқта!..

— Стрелять будем, — деген сақалдары шылымның түтінімен ысталған, мұрттары құлақтарына жеткен өңкей бір кәркестілер екен. Бұлар шыбыртқыларын үйіріп,